

UOT 82(091)

AYNUR SƏFƏRLİ
Bakı Dövlət Universiteti
seferli_1988@bk.ru

NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN “BABA RÖVŞƏN” VƏ
“ZEYNAL ƏRƏB” DASTANI VƏ ŞAİRİN YARADICILIĞINDA
“FÜTÜVVƏTNAMƏÇİLİK” CƏRƏYANININ İZLƏRİ

Məqalədə dini mövzuda yazılan iki dastan haqqında məlumat verilmişdir. “Baba Rövsən” və “Zeynal Ərəb” dastanlarında dinin sütunlarından olan Həzrət Əlidən bəhs olunmuşdur. Məqalədə həmin dastanların məzmunu təhlil olunmuşdur. Əndəlibin ədəbi irsində “fütüvvətnaməçilik” cərəyanının izlərinin mövcudluğu məsələsinə də toxunulmuşdur. “Fütüvvət” ərəb mənşəli olsa da qədim türkmən sözüdür. Kökü “fəta” sözündəndir, müasir türkməncədən “igid” mənasını verir. Təmizlik, bağışlamaq, mərd olmaq, insanın ayıbını örtüb yaxşı cəhətlərini qabartmaq kimi fütüvvətnamələrin təməl fikirləri Əndəlibin bütün yaradıcılığında parlaq şəkildə əks olunmuşdur. Tanrıçılığı anlatmağa da bu kimi əsərlərdə geniş yer verilmişdir. “Fütüvvətnamə”lərdə “fəta” sözü ilə eyni mənaya gələn “igid, ər, ər kişi, cavan mərd” kimi sözlərə Əndəlibin yaradıcılığının bütün mərhələlərində rast gəlinir.

Açar sözlər: Əndəlib, “Fütüvvətnamə”, “Baba Rövsən”, “Zeynal ərəb”, dastan

Qədim türk-oğuz epik ənənəsinə nəzər yetirsək ilkin çağlardan erkən orta əsrlərədək poetik düşüncə və bədii təxəyyülün gücüylə türk mənəvi-mədəni sisteminin, atlı həyat tərzindən doğan etnik yaşam biçiminin, cəngavərlik, bahadırlıq, qəhrəmanlıq duyğusunun yaşaması işinə xidmət etdiyini görmüş olarıq. Qədim türk epos mədəniyyəti içərisində önəmli yer tutan oğuznamələrdəki etnik yaşantılar bu tarixi gerçəkliyin danılmaz görüntüsüdür. Türk-oğuz ənənəsində şifahilik prinsipi əsas rol oynadığından, yəni epik mətnin nəsilənənəslə, əsrdən-əsrə ötürülməsində, habelə etnik-mədəni areal boyu yayılmasında yazı amil iştirak etmədiyindən türk dastançılığında evolyusiya və transferməsiyanın hansı şəkildə getdiyini konkret cizgilərlə aydınlaşdırmaq çətindir.

Bilindiyi kimi, türk-oğuz epik ənənəsinin əsas daşıyıcısı olan oğuznamələr erkən orta çağlardan başlayaraq Şərq-islam konteksti daxilində öz əvvəlki fəal tarixi mövqeyini itirməyə başlamış, XV-XVI yüzilliklərdə isə demək olar ki, tamamilə arxa plana çəkilmiş və unudulmaq dərəcəsinə gəlmişdir.

Əndəlibin “Zeynal Ərəb” və “Baba Rövsən” dastanları da, elm aləmində layiq olduğu kimi öyrənilməmişdir. Bu dastanlar yeni yüksəliş və böyük dəyişikliklər vaxtında elmi əsaslarla öyrənilməyə başlanılmışdır. Hazırda Əndəlibin bu dastanları ilə yanaşı bir neçə əlyazma nüsxələri əsasında mükəmməl

Məqalə tarixçəsi:

Göndərilib: 22.02.2019, qəbul edilib: 14.03.2019

mətnləri hazırlanmış və həm Türkmənistanda, həm də dünyanın bir çox ölkələrində bu əsərlər nəşr edilərək oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Bu dastanlarda Əli və onun oğulları iştirak edir. Əndəlib bu dastanların vasitəsilə insanpərvərlik, bir-birinə çətin gündə kömək etmək kimi nəsihətlər edir. Bu fikir Əndəlibin bütün ədəbi yaradıcılığı boyu əriş-argac olub keçir. Əndəlibin ədəbi irsində önə çəkdiyi insanpərvərlik ideyaları onun adını ədəbiyyat aləmində əbədi ulduzların birinə çevirmişdi. (1,s. 52)

Ərəb-fars yazılı qaynaqlarından götürülən “Baba Rövşən” dastanını Əndəlib Türkmən dastançılığı çərçivəsində yenidən işləmişdir. Özbək dastançılığında da yer alan bu dastan Hz.Əlinin İslam dini uğrunda apardığı mübarizələrdən bəhs edir. İndi isə Əndəlibin “Baba Rövşən” dastanına nəzər yetirək.

Peyğəmbər zamanında Mədinə şəhərində Baba Rövşən adlı bir kişi yaşayırdı. Yəhudi deyilən bir cuhuda min qızıl borcu vardı. Bir gün cuhud Baba Rövşən onun pulunu verməzsə əvəzində ya onun dininə girməyi, ya da onun qızını alacağını deyir. Baba Rövşən ondan sabaha qədər möhlət istəyir. Əks təqdirdə onun dediklərindən birini qəbul edəcəyini bildirir. Baba Rövşən Mədinə məscidinə gedib rəsulullah halını bəyan edir. Narahatcasına ağlayıb ah-zar edir ki, varlı bir cuhudun onun qızını almağı görünməyən bir hadisədir. Onun dinini də qəbul etsə ən kəşafətli adam olacaq. Rəsulullah Baba Rövşənin sözünü eşidib dadına yetir. Üç dəfə səda qılır ki, Baba Rövşənin halına kim əlac edə bilər. Bu zaman həzrət Əli ona kömək etməyi boynuna alır. Həzrət Əli Zülfüqar və Düldüldən başqa köməyi olmasa da ağı ilə ona kömək edir. Həzrət Əli Baba Rövşənə bildirir ki, altı aylıq yol gedib bazara çatanda mənə min qulun qiymətinə satıb alacağın pulu cuhuda verərsən. Baba Rövşən Əlinin kürəyinə minib “vələzzalin, amin” oxuyub böyük bir şəhərə-Bərbər şəhərinə çatır. Əlinin dediyi kimi edən baba, qulun adını kafirlər bilməsinlər deyərək Qəmşəm çağırır. Bərbərin qul bazarında Qəmşəmi xeyli tərəfləyir. Hamı bu qula heyran qalır. Şəhərin padşahı Məğrub şah bu qulun tərəfini eşidib deyilən pul qarşılığında qulu alır. Baba bildirir ki, bu qulun dadında Allah durub, bütün pəhləvanlar bunun əlində acizdir. Mirzəsi də mən olduğum üçün ixtiyarı mənim əlimdədir. Məğrub şah söyləyir ki, qul onun qoyduğu üç şərti yerinə yetirərsə Qəmşəmi alacaq. Birinci, bizim əkinləri zay edən dəryanın suyunu bağlamalı, ikinci, quyruğundan başına qədər iki fərsəx yol olan, vilayətimizi dağıdan, insanlarımızı məhv edən əjdahanı öldürməli, üçüncüsü həzrət Əlini tutub mənə gətirməlidir. Qəmşəm bütün şərtləri qəbul edir. Bütün qulları əvəz edəcəyini deyib hamısını azad edir qullar hərə öz yurduna üz tutur. Sonra bir dağın dibinə varıb Zülfüqarı dağa vurub, dağı bölür, dağı qucaqlayıb çeşmənin gözüne basır. Daha sonra dağ kimi yatmış əjdahanın yanına varanda dəli bir nəərə çəkir. Yer-göy lərzəyə gəlir. Əjdaha fısıldayıb nəfəs alanda Əlinin heyi qalmır. Ancaq yel tək ona tərəf gedir. Əjdaha onu da kamına çəkirdi. Amma Əli Zülfüqarını çıxarıb çəpinə tullayıb əjdahaya tərəf gedir, ağızından girib, quyruğundan çıxır, Allahın əmri ilə onu iki yerə bölür, boynundan sal dərinə soyub padşaha nişanə olsun deyərək gətirir. İlk iki şərti yerinə yetirilməsinə Məğrub şah çox şad olur. Şah bildirir ki, Əlini tutub sağ gətirsən toy-busatla səni azad edəcəm. Qəmşəm bu zaman şahdan yeddi dəvə yükü zəncir və qırx pəhləvan istəyib Bərbər şəhərindən çıxıb yoluna düzəlir. Bir qədər gedəndən

sonra Əli özünü tanıdıb “tutun məni” deyə qışırır. Pəhləvanlar qorxub hərəsi bir yana dağılır. (2, s.251-260). Sonunda Hz.Əlinin Məğrub şahı və adamlarını müsəlman edib, bütxanaları dağıdaraq, yerində məscidlər ucaldır və xeyli qənimətlə geri dönür (6, s. 640).

Türkmən dastançılığında din və qəhrəmanlığın birlikdə olduğu yetərli qədər şifahi və yazılı dastan vardır. “Baba Rövşən” kimi “Zeynal Ərəb”, “Məhəmməd Hənifəyə” dastanları da Hz.Əlinin ətrafında formalaşmış. Əndəlibin islami mövzularla əlaqəsi “Zeynal Ərəb” dastanında davam edir. Dastanın mövzusu Hz.Əlinin Bibi Xənifədən doğulan oğlu Məhəmmədlə Zeynal Ərəb arasındakı münasibətlərdən bəhs edir. Eyni zaman Hz.Əlinin həyat yoldaşları Bibi Fatma, Bibi Zəhra və oğlu İmam Hüseyin komandiri Malik Esder kimi şəxslər də hadisələrdə iştirak edir.

Əli Mürtəzadan hamilə olan Bibi Hənifə dünyaya gətirdiyi oğluna Məhəmməd Hənifə adını qoyur. Əli Mürtəza sevinib yeyib-içmək ziyafəti təşkil edir. İllər sonra Məhəmməd böyüyür yaraşlıq gənc olur, eşqə-məhəbbətə həvəs etməyə başlayır. Başqa bir diyara getmək üçün atasından icazə alıb ən yaxın adamı İmlaq ilə yola düzəlir. Böyük bir şəhərə varanda, qala görün İmlaq bu məkanın Cəmhur adlı birinin məkanı olduğunu və onun gözəl bir bacısının olduğunu söyləyir. Qıza aşiq olan Qara dev uzaqlaşdırmaq üçün od yandırır. Məhəmmədlə Zeynal Ərəb bir-birlərini görüb aşiq olurlar. Bir-birlərinə xoşgəldinlə bağlı qəzəl oxuyurlar. Qız Məhəmmədi əsil-nəcabətilə tanıyır. Məhəmməd haqqında dəqiq danışır, yuxusunda gördüyünü və yuxuda kəbnələri kəsildiyini söyləyir. Rüstəm nəslindən olduğunu bildirən qız ona kənizi olmağı təklif edir. Və hər ikisi qızın hücrəsinə girib sarmaş-dolaş sevişirlər. Şahzadə bundan utansa da qız onun başını dizləri üstünə alıb busə alırdı. Günlərdir yatmadığı üçün Şahzadəni yuxu aparır. Hər ikisini yuxuda olarkən Qara dev gəlib qızı aparır. Məhəmməd oyananda devin qızı apardığını görüb yanib tutuşur. Dostu İmlaqla Qara devin məkanına gedən Şahzadə qılıncı ilə devin başını üzüb nişanə üçün bir parça kəsib boynundan götürür. (Bu Babab Rövşən dastanında da var) qızın saxlandığı sandığı tapıb, kəndirə bağlayır ki, İmlaq Kafir sandığı çəksin. On iki ildən çox qıza aşiq olan İmlaq Kafir dostuna xəyanət edərək, sandığı atına yükləyib gedir. Quyunun içində köməksiz tənha qalıb, qohum-qardaşını yad edib, qəzəl oxuyan Şahzadəni atı xilas edir (2, s. 241-250).

Olduqca sadə dili olan hekayənin şeirləri axıcıdır. Hətta bəzi şeirlər xalq mahnısı kimi günümüzdə ifa olunur.

Şair və yazıçıların ədəbi mirasını tam şəkildə araşdırmaq üçün ondan öncəki ədəbiyyatçılara baxmaq kifayətdir. Çünki nə qədər olmasa da qədim və orta əsr ədəbiyyatının xüsusiyyətləri XVI-XVII əsr, hətta XVIII-XIX əsr Türkmən ədəbiyyatına da öz təsirini göstərmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Əndəlibin ədəbi irsində orta əsrlərdə geniş yayılmış “fütüvvətnaməçilik” cərəyanının izlərini görə bilərik. VIII-XVI əsr bütün Şərqdə bu cərəyan özünü qabarıq göstərirdi. Ərəb, fars, türki (cağatay) dilində yazılan fütüvvətnamə tipli əsərlərin müxtəlif növləri olmuşdur. “Fütüvvət” ərəb mənşəli olsa da qədim türkmən sözüdür. Kökü “fəta” sözüdür, müasir türkməncədən “igid” mənasını verir.

Bu baxımdan igid deyəndə comərdlik, sadələvhlük, bağışlanmaq, insaniyyətlilik kimi keyfiyyətləri özündə birləşdirən kamil insan göz önünə gəlir ki, bu da “ər” kəlməsi ilə eyni məna daşıyır. Türkmənlər (bu bütün türk dünyası üçün keçərlidir) igid bilib sevdiyi adama “ər”, “ər kişi” deyirlər. Beləliklə, ən yaxşı keyfiyyətləri özündə toplayan başqa insanlara da doğru yol göstərən kamil insan “igid, ər, fəta”, onların yolu isə “fütüvvət yolu” adlanmışdır. Tarixdə bu yol haqqında yazılan əsərlər “fütüvvətnamə” olaraq adlandırılmışdır. Tədqiqatçıların diqqətini çəkən cərəyan haqqında müxtəlif elmi araşdırmalar mövcuddur ki, bunlardan adlı əsərləri daha çox diqqəti cəlb edənlərdəndir.

Qeyd olunan tədqiqatların hamısında XIII-XIV əsrlərdə yaşamış türkmən tədqiqatçıları, yazıçıları, Yəhya ibn Xəlil ibn Çopan Burqazın fütüvvətnaməsinə xüsusi yer verib araşdırmışdılar. Çünki onun özü də Türkmən adını zirvəyə qaldıran əvəzsiz xidmətlər göstərən alimlərdən olmuşdur. Müxtəlif elmi mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən XIII əsrin sonları orta və Şərqi Anadolu torpaqlarında qurulan Məntəşəoğulları Türkmən bəyliyiindən olan Yəhya ibn Xəlilin İtalya kitabxanalarından gətirilmiş “Fütüvvətnamə”si qədim türkməncədən çağdaş türkməncəyə tərcümə edilmişdir.

Y.Xəlilin də özündən öncəki əsərlərdən bəhrələnərək yazdığı “Fütüvvətnamə” əsəri Türkməncə yazılan bu kimi əsərlərin birincilərindən sayılır. Bu mənada türkmən tarixini, ədəbiyyatını, dilini, milli adət və ənənələrini öyrənmək baxımından əsər olduqca qiymətlidir.

Təmizlik, bağışlamaq, mərd olmaq, insanın ayıbını örtüb yaxşı cəhətlərini qabartmaq kimi fütüvvətnamələrin təməl fikirləri Əndəlibin bütün yaradıcılığında parlaq şəkildə əks olunub. “Pislik edənə yaxşılıqla cavab vermək” kimi igidlik mərhələsinə xas olan fikirlərdən biri Əndəlibin “Yusif və Züleyxa” dastanında mövcuddur. Bu bir zamanlar ən kiçik və çox sevilən qardaşlarını öldürmək istəyən, onu ən çirkin xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi pisləyib, qul kimi satan qardaşlarına Yusifin özünə layiq şəkildə münasibətində özünü göstərir. Yusif “onlar cəfa etdilər, biz vəfa edəcəyik, onlar xəta etdilər, biz bağışlayacağıq” deyərək igidə yaraşan şəkildə davranır. Oğulları Yusifdən “Ey ata nə üçün zülm etmirsiniz, əfv edirsiniz?” deyə soruşanda, Yusif “Ey oğlum cəfa yerinə vəfa qılmaq lazımdı. Get onların xidmətində ol, nə istəsələr ver, hansı xidməti istəyərlər canınla qəbul et” deyə nəsihət edir. Əndəlib ustalıqla Yusifin üz cizgiləri ilə günahkarın günahını bağışlamağın, pisləyə yaxşılıq etməyin, igidlərə məxsus cəhətlər olduğunu başa salır (8)

Yəhya ibn Xəlilin “Fütüvvətnamə” adlı əsərində igid adının Yusif əley-hissələmə verilməsilə bağlı rəvayət maraqlıdır. Həmin rəvayətə Əndəlibin dastanı ilə birlikdə müqayisəli nəzər salaq.

“Fütüvvətnamə”də belə qeyd olunub: Yusifə gözü düşən Züleyxa nə qədər çabalasa da qarşılıq görmür. İçi şəffaf şüşələrlə bəzədilmiş saray tikdirir ki, Yusif hara baxsa onun üzünü görsün.

Dastanda isə həmin hadisə belə nəql edilir: “Züleyxa ümid edir ki, Yusif nə zaman onun üzünə baxsa muradına yetəcək. Bütün memarları toplayıb divarları yaqutdan olan ev tikdirir və şəkilləri elə vurdurur ki, qucaqlaşmışlar kimi görünür. Yusif hara çevrilirsə Züleyxanın şəkillərini görür, ancaq başını aşağı salır.

Hadisənin tamamlanmağı da hər iki əsərdə fərqlidir. “Fütüvvətnamə”də Yusif az qalır ki, məğlub olsun, ancaq Allahın əmrilə qapılar açılır və Yusif qaçır, Züleyxa da onun arxasınca qaçır.

Tanrıçılığın izahına da fütüvvətnamələrdə geniş yer verilmişdir. Y.Xəlilin əsərində də İbrahim Peyğəmbərin Allahın təkliyinə iman etdiyi üçün adının Quranda igid deyə keçdiyi qeyd olunub. Əndəlibin “Zeynal Ərəb” dastanında, Zeynal Ərəbin Hz.Məhəmmədi sevdiyi üçün öz dinindən çıxıb onun dininə keçməsi Züleyxanın iqbalına tuş gəlir.

“Fütüvvətnamə”lərdə “fəta” sözü ilə eyni mənaya gələn “igid, ər, ər kişi, cavan mərd” kimi sözlərə Əndəlibin yaradıcılığının bütün mərhələlərində rast gəlinir. Məsələn, “kişi odur ki, faniyə könül qoymasın” və ya “ey cavanmərd, əgər Mədinəni bilirənsə, Əli deyə bir ər varmış, onu tanıyırsanmı?” kimi cümlələr bu cərəyanın izlərinin əksidir.

Sadəcə Əndəlibin yaradıcılığında fütüvvətnamələrlə bağlılıq fikir və mövzu baxımındandır. Türkməncə yazılan fütüvvətnamələrin ən qədimi hesab olunan Y.Xəlilin əsərindəki Türkmən adət-ənənəsi, əxlaq qaydaları, analarla bağlı düşüncələr, Əndəlibin yaradıcılığında xüsusilə inkişaf etdirilmişdir (11).

ƏDƏBİYYAT

1. Nurmühəmməd Əndəlib. Seçilmiş əsərləri. 2 ciliddə. I cild. (Lirik şeirlər. Poemalar) Bakı:Mütərcim-2011, 296 s. (İxmixan Osmanlının tərcüməsi)
2. Ramiz Əskər.Nurməhəmməd Əndəlib. Şeirlər, poemalar, dastanlar. Bakı-MBM- 2011, 292 s.
3. Ali Torun “Türk ədəbiyyatında türkcə fütüvvətnamələr”, Ankara, 1998
4. Anadolu Camal. “Türk-İslam mədəniyyətində Ahillik düşüncəsi və fütüvvətnamələr”, Ankara, 1991
5. Çağatay Neşet. “Fütüvvətçilikdə Ahilliyin özəllikləri”, Ankara, 1976
6. Çetin İsmet. Baba Rövsən destanı üzerine bir inceleme // I Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri kitabı-II. Ankara, 2007, s.638-646
7. Gölpınarlı Əbdülbaki. “İslam və Türk illerinde Fütüvvət Cəmiyyəti və qaynaqları”, İstanbul, 1949
8. Hocagəldiyeva Tacıgözel Andəlipin sanatında fütüvvətnameçilik (Türk dilinə çevirenler: İmdat Avşar, Ömer Küçükmehmetoğlu) // Kardeş kalemler. Aylık Avrasiya Edebiyyat Dergisi. Avrasiya Yazarlar Birliyi. Haziran YIL: 5/SAYI: 54/
9. Franz Taeschner. “Der anatolische Dichter Nasiri und sein Futuvvetname”(Molla Nasirın Futuvvetnaməsi), Leipzig, 1944
10. Franz Taeschner. “Des Futuvvet kapitel in Gulshehris altos- manischer bearbeitung von Attars mantig ut- Taysr”, Berlin, 1932
11. http://www.kardeskalemler.com/haziran2011/Andelipin_Sanatinda_futuvvetnamecilik.htm).

РЕЗЮМЕ

АЙНУР САФАРЛИ

ЭПОСЫ НУРМАХАММАДА ЭНДЕЛИБА «БАБА РОВШАН» И
«ЗЕЙНАЛ-АРАБ» И ПОЭТА СЛЕДЫ «ФЛУКТУАЦИИ» В
ТВОРЧЕСТВЕ

В статье представлена информация о двух эпосах, написанных по религиозным вопросам. Хадрат Али, один из столпов религии, упоминался в эпосе «Баба Ровшан» и «Зейнал аль-араб». Содержание этих эпосов анализируется в статье. Он также коснулся существования следов «колебания» в литературном наследии Эндиба. «Всемогущий» - древнее тюркское слово, хотя оно имеет арабское происхождение. Корень от слова «судьба», что означает «храбрый» от современных туркмен. Основные идеи совершенства, такие как очищение, прощение, отвага, покрытие стыда человека и изыскание хороших качеств, были отражены во всем творении Эндебпе. Такие работы также широко используются для описания богини. Слова «храбрый, муж, муж, мужчина и женщина», которые приходят к тому же значению, что и «судьба» в «превосходстве», встречаются на всех этапах творчества Эндеблада.

Ключевые слова: Андалиб, «Фютювватнамэ», «Баба Ровшан», «Зейнал аль-Араб», дастан

SUMMARY

AYNUR SAFARLI

NURMAHAMMAD ANDALIB'S "BABA ROVSHAN" AND "ZEYNAL
ARAB" EPOS AND POET'S CREATIVITY TRACES OF
"FUTUVVATIONISM"

The article provides information on two epics written on religious matters. Hadrat Ali, one of the pillars of religion, was mentioned in the epics of "Baba Rovshan" and "Zeynal Arab". The content of these epics was analyzed in the article. It also touched upon the existence of the traces of "fütüvvət naməçilik" in the literary heritage of Andalib. The "Fütüvvət" is an ancient Turkic word, although it is of Arabic origin. The root is from the word "fəta", meaning "brave" from modern Turkmen. The basic ideas of perfection such as cleansing, forgiving, braving, covering the shame of a man, and the refinement of good qualities have been reflected in the entire creativity of Andalib. Such works are also widely used to describe the goddess. The words "brave, husband, husband, man and woman", which came to the same meaning as "fəta" in the law, are encountered in all stages of Andalib's creativity.

Key words: Andalib, "Futuvvationism", "Baba Rovshan", "arab Zeynal", epic

(Akademik Əbülfəz Amanoğlu Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

